

УДК 811.161.2'373.45

ВАРІАНТНІСТЬ У МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**Коць Т. А.**

У статті проаналізовано функціонування варіантів у мові Тараса Шевченка у зв'язку з тенденціями літературної норми. Особливу увагу звернено на напрями розвитку граматичної системи української мови.

Ключові слова: варіанти, літературна норма, мова Шевченка.

В статье проанализировано функционирование вариантов в языке Тараса Шевченко в связи с тенденциями литературной нормы. Особенное внимание обращено на направления развития грамматической системы украинского языка.

Ключевые слова: варианты, литературная норма, язык Шевченко.

The research present an analysis of the functioning of variants in Shevchenko's language used in the context of literary Ukraine. Special attention is paid to the grammatical system of Ukrainian language.

Key words: variant, literary norm, Shevchenko's language.

Вже понад два століття “від Котляревського і до початку XXI століття українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які по-перше, вирізняють її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відрізняють саме цей часовий відтинок від попередніх віків писемно-літературної практики” [2, с. 258]. Т. Шевченко творив у період, що М. М. Пилинський охарактеризував як виявлення і уточнення майбутніх норм на всіх рівнях мови, особливо в лексиці. У суспільно-політичних умовах, коли навіть М. Максимович, хоча й обстоював незалежний статус української мови, не заперечував поширеної думки про її функцію нарощення лексичного потенціалу російської мови і вважав придатною лише для народної поезії, Т. Шевченко зумів створити літературний зразок, еталон, навколо якого об'єднався увесь національний простір, усі його сучасники і всі наступні покоління. Саме всенародне сприйняття змісту і форми промовленого слова утвердило митця в статусі основоположника літературної мови. У 1847 році у передмові до другого нездійсненого видання “Кобзаря” поет наголошував на необхідності піднесення рівня національної літератури шляхом глибокого пізнання життя народу, оволодіння рідною мовою, завдяки свідомій чіткій позиції літераторів і громадських діячів. Митець зазначав: “А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди” [10, т. IV, с. 314]. В умовах бездержавності поет став об'єднувальним стрижнем українського простору, символом української нації насамперед тому, що він сам завжди був народом, жив його життям і поняттями, промовляв його простою, зрозумілою мовою, йшов на багато років попереду в осмисленні національних, загальнолюдських категорій.

Творчо використавши надбання попередніх епох, Т. Г. Шевченко створив свою власну стильову манеру, що поєднає романтичну на фольклорно-пісенній основі, і епічно-розмовну форми, з багатством усіх виражальних (максимально доступних для сприйняття) мовних засобів.

Шевченкове слово й досі залишається класичним зразком літературної мови, яка з благословення поета жила і розвивалася. Проте з часу життя Тараса Шевченка минуло більш ніж півтора століття, і все те, що для нього було єдино можливим, правильним, стилістично чи функціонально виправданим, новаторським, ми сьогодні оцінюємо і сприймаємо по-іншому. Незаперечним є той факт, що поет зумів максимально відійти від книжної традиції, яка була особливо відчутною в І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших митців нового періоду історії української літератури, і утвердити народнорозмовну стихію.

Час пошуків літературного стандарту, коли творив Тарас Шевченко, був причиною функціонування в писемній мові варіантних різновидів через

залучення до вжитку розмовних і діалектних форм слів, що часто зберігають фонемний склад староукраїнської мовної системи. Це насамперед іменникові і прикметникові форми з відмінностями у складі голосних фонем: *запечку, крихотний, розкошний, війна, веселля, річей, Межигор'я*. Як варіанти функціонують *регот* і *регит, явор* і *явір, радість* і *радість, молодість* і *молодість, корень* і *корінь, осень* і *осінь* тощо. Послідовне чергування [о] з [і], [е] з [і] відбувалося ще в староукраїнській мові княжої доби. Воно є однією з характерних ознак сучасної української літературної мови і стосується форм, у яких крім закону відкритого і закритого складів діє закон аналогії. Вживання застарілих варіантів підтримував живий струмінь діалектної мови, зокрема наддніпрянських говірок [1, с. 141–168], напр.: *Щоб мечі-шаблі гострили / Та збирались на веселля, / На веселе погуляння, / На кроваве залицання* [9, т. II, 56]; *Нездужає Катерина, / Ледве-ледве дише... / Вичуняла та в запечку дитину колише* [9, т. I, с. 94]; *Іди, Петре, в Межигор'я / Молитися Богу* [9, т. I, с. 166]; *Розказали кобзарі нам / про воїни і чвари* [9, т. II, с. 45]. У народнорозмовній лексиці давні фонетичні варіанти трапляються набагато рідше, а досить часто є явищем поодиноким, напр. *веселля* вжито всього один раз, *весілля* – п'ятнадцять, *запечку* – два, *запічку* – 6 [3, т. I, с. 200, 587], напр.: *Розвернулося весілля. / Музикам робота. / Підковам. Вареною / Столи й лави мують* [т. II, с. 95]. Слово книжного походження *війна* натомість мало лише стару форму – *война* [3, т. I, с. 263].

В цілому можна стверджувати, що в мові поета староукраїнські, книжні варіанти відходять на задній план, найуживанішими стають народнорозмовні форми, які стали нормою літературної мови, зокрема і в нових закритих складах, напр.: *ніч-ночі, рік-року, рід-роду, кінь-коня, попіл-в попелі, курінь-курені*.

Збереження давнього *о* можна простежити і у вживанні форми прийменника-префікса *од* та відсутності форми *від*, що було поширеним явищем у рідних говірках письменника: *одвертались, одпочили, оддали, од рук, од сонця, од людей* тощо, напр.: *Од споконвіку і донині / Ховалась од людей пустиня, / А ми таки її найшли* [9, т. II, с. 59]; *Отут, бувало, із-за тину / Вилась kwasоля по тичині, / Із оболонками вікно / В садочок літом одчинялось...* [9, т. II, с. 17].

Варіантність поширена і в словах з так званим вторинним, а також давніми *о, ъ*, які змінилися на *і* в префіксах, у закритих за походженням складах [4, с. 254–256]. Так Тарас Шевченко вживав форми *піду, підеш, зійшло, розігнати, дїждати і зострінуться, зострівсь, дознавшись, возьміть, зо мною*, напр.: *А зо мною зострінуться – / Мов недобачають* [9, т. I, с. 82]; *Нащо живеш? / Чого бажаєш? / І, не дознавшись, умираєш, / А покидаємо діла* [9, т. II, с. 53]; *Возьміть мої гетьманські / Клейноди, панове, / Та однесіть москалеві...* [9, т. II, с. 165]. Тут перерозподіл між варіантами приблизно однаковий, напр. дієслівні форми *возьміть, возьмеш* і т. ін. вжито 18 разів, *дїждати, дїждеш* тощо – 17 [3, т. I, с. 263, 412].

Відбиттям живої народної мови є вживання іменників *птаха, співа, вірша* в жіночому роді (літературна норма засвоїла *птах, спів, вірш* у чоловічому роді), напр.: *Ще був тойді... От як на те / Не вбгаю в віршу цього слова... / Тойді здоровий-прездоровий* [9, т. II, с. 87]. Форми жіночого роду, як засвідчують граматики і мовна практика, активно функціонували до другої половини ХХ століття і вийшли з ужитку лише в 70-х роках.

Однією з ознак української мови першої половини ХІХ століття, зокрема й наддніпрянського діалекту [9, т. I, с. 136], було непослідовне вживання протетичних приголосних *в* і *г*, що знайшло відбиття і в мові Шевченка. Без приставного приголосного вжито слова *в усі, по улиці, огонь, овця, по оріхи*, напр.: *Кругом, як в усі, все мовчить. / Аж гульк – з Дніпра повиринали / Малії діти, сміючись* [9, т. I, с. 75]; *Пішов кобзар по улиці – / З журби як заграє* [9, т. I, с. 88]. Проте форми *він, вона, воно, віконце, відсіль, відтіль* тощо уже засвідчували тенденцію до поширення протетичних приголосних, що й усталилося в літературній мові.

Варіантністю була позначена відмінкова парадигма іменників. Не мали чіткого розмежування форми родового відмінка іменників II відміни чоловічого роду, паралельно вживалися закінчення *-у (-ю) і -а (-я)*: *закона, ліса, лісу, народа, часа, часу, світа, світу*, напр.: *– / Може, пташкою прилине / Милий з*

того **світа** [9, т. I, с. 14]; *Сторожа стане з того світу, / Не дасть святого розпинать* [9, т. I, с. 154]. В абстрактних іменниках переважало закінчення -у світу – 32 рази, світа – 24; часу – 8, часа – 1 [3, т. II, с. 1570, 1988]. Як варіанти такі відмінкові форми кваліфікували українські граматики ще і в другій половині ХХ століття [6, с. 73]. В іменниках чоловічого роду II відміни з суфіксом **-ин**, випадним у формі множини в називному відмінку під впливом народнорозмовної традиції було поширене закінчення **-е**: *люде, цигане, християне, римляне*. Як варіанти ці самі іменники функціонують з флексією **-и** (напр. *християни* вжито 3 рази, *християне* – 2 [3, т. III, с. 1964]), що й усталилася в літературній мові, напр.: *Та й тільки ж то! Ми не погане, / Ми настоящі християне...* [9, т. I, с. 345]; *Вже повимирали / Тії люде, мої свідки, / Праведнії люде* [9, т. II, с. 240]. *Нема кращого й не буде. / – Дивуйтеся, люди! / Нема кращого, а долю... / Долю роздобуде* [9, т. I, с. 258].

На тлі тогочасного літературного процесу помітним є вживання закінчення **-ах** у місцевому відмінку множини з прийменником **-по** (у письменників ХІХ століття переважала флексія **-ам**): *по улицях, по селах, по нотах, по келіях, по шляхах*, напр.: *По горищах, по коморах, / По льохах, усюди / Всіх уклали, все забрали* [9, т. I, с. 161].

Вживав поет під впливом книжної традиції старослов'янські повні закінчення в орудному відмінку однини в іменниках жіночого роду: *кровію, смертію*, напр.: *Людською кровію шинкує / І Рай у найми оддає!* [9, т. II, с. 289]. У знахідному відмінку поодинокі вжито давню книжну форму о смерті: у місцевому варіанти – *у гаї* (33 рази), *у гаю* (14 разів); в родовому множини – *звірей* тощо, напр.: *Так ти, і Україна, / І Дніпро крутоберегий, / І надія, брате, / Не даєте мені Бога / О смерті благати* [9, т. II, с. 61]; *У гаї пташка не співає - / Й її з собою занесла, / В яру криниця завалилась...* [9, т. I, с. 14]; *Промовила: “Не вернися! / В далекому краю / В чужу землю чужі люди мене заховають* [9, т. I, с. 97]; *І праведно Господь великий, / Мов на звірей тих лютих, диких / Кайдани повели кувать* [9, т. I, с. 54].

Природними для мови ХІХ століття було вживання нестягнених форм прикметників в називному та знахідному відмінках однини жіночого та середнього роду і називного відмінка множини: *Боже небо голубеє / І те помарніло* [9, т. II, с. 36]; *Злая доля, може, по тім боці плаче, / Сироту усюди люде осміють* [9, т. I, с. 91]; *Щоб понесли буйнесенькі / За синєє море / Чорнявому зрадливому / На лютеє горе* [9, т. I, с. 84]; *Літа мої молодії / Марно пропадають* [9, т. I, с. 84]. Такі форми активно функціонували в мові й на початку ХХ століття, що засвідчують тогочасні граматики [5, с. 98]. У мові Кобзаря вони часто виконують стилістичні функції, надають поезії народнопісенного звучання: *І думнеє / Чоло похмарніло... / Мабуть, щось тяжке, тяжкеє, / Вимовить хотілось* [9, т. II, с. 42]; *Гори мої високії, / Не так і високі, / Як хороші, хорошії / Блакитні здалека* [9, т. II, с. 39]. Проте в той час виразно простежувалася тенденція до вживання стягнених форм прикметників, напр.: *Вміла мати брови дати, / Карі оченята, / Та не вміла на сім світі / Щастя-долі дати* [9, т. I, с. 95]; *А без долі біле личко – / Як квітка на полі... [9, т. I, с. 96]; Якби сама, ще б нічого, / А то й стара мати* [9, т. I, с. 92].

У місцевому відмінку однини прикметників функціонували варіантні закінчення **-ім/-ому**. Форми на **-ім** залишалися продуктивними ще й на початку ХХ століття [7, с. 118]. Природними вони були й для Тараса Шевченка, напр.: *Поставили в Іржавиці / В мурованім храмі. / Отам вона й досі плаче / Та за козаками* [9, т. II, с. 46]; *Чи очі карі тебе шукають / На небі синім? Чи забувають?* [9, II, с. 35]. Тут відчутна тенденція до вживання форм на **-ім** в конструкціях з прийменником **на**, **-ому** – з прийменником **по-**, напр.: *Плавай, плавай, лебедонько! / По синьому морю – / Рости, рости, тополенько!* [9, т. I, с. 87].

У Шевченкових поезіях часто вживані форми особового займенника 3-ї особи однини без епентетичного **н** у прийменникових конструкціях в усіх відмінках однини і множини, крім орудного та прийменникових форм родового і знахідного відмінків однини жіночого роду: *до його, коло його, за його, по її, до їх*, напр.: *Коло його стара мати / Сидить на ослоні* [9, т. I, с. 96]; *Ведуть коня*

вороного, / Розбиті копита... / А на **юму** сиделечко, Хустиною вкрите [9, т. II, с. 57]. Такі форми займенника поширені в мові усіх письменників XIX століття. Як нормативні зразки, властиві літературній мові їх кваліфікували усі граматики початку XX століття.

Сильна на той час книжна традиція позначилася на збереженні суфікса **-ова-** в дієсловах недоконаного виду (такі форми переважали зокрема в Івана Котляревського): *будовати, муровати, полудновать, бенкетовати, рятовати, купували, сумувати, торговать*, напр.: *Як погнали на болото / Город будовати. / Як плакала за дітками/ Старенькая мати* [9, т. II, с. 45]; *І цілу ніч бенкетовали / Ченці, барони... всі пили...* [9, т. I, с. 295]; *Минулося. Іди лишень / Полудновать лагодь, / Гуляючи, як той казав, / Шматок хліба з'їсти* [9, т. I, с. 300]. Про намагання Тараса Шевченка відійти від застарілих форм свідчить вживання варіантів *будовати – будувати, руйновали – руйнувати, панували – панували, шанувати – шанувати, наповати – напувати* тощо.

У Шевченковій мові виразно виявляється зміна **д** у кінці основи 1-ої особи однини теперішнього і майбутнього часу дієслів II дієвідміни на **ж** (в літературній мові усталився варіант з **дж**), хоч у наддніпрянських діалектах був поширений варіант з пом'якшеним **д** (*ходю, сидю, будю, водю*) [8, с. 183–185]: *похожу, провожала, сижу, насажу*, напр.: *Сижу собі та все дивлюся / На хрест високий із тюрми* [9, т. II, с. 245].

Характерним для мови XIX століття, як засвідчує вся художня література, була традиційна форма теперішнього часу від дієслова бути *єсть*, яка вийшла з ужитку лише в першій половині XX століття, напр.: *Єсть на світі доля / А хто її знає? / Єсть на світі воля, / А хто її має* [9, т. I, с. 98]; *Не плач, серце, єсть у мене / І сила, і воля, / Люби мене, моє серце, / Найду свою долю* [9, т. II, с. 201].

Для мови Шевченка характерне вживання давніх форм наказового способу дієслова II особи однини і множини під наголосом на передостанньому складі, а також у формах із суфіксом **-ну-** в інфінітиві після приголосного (II дієслівний клас давньоруської мови), у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *прилини, в'яжіте, моліте, молітесь, любіте* напр.: *Беріть мене! Беріть, в'яжіте, / Ведіть до пана у світлицю* [9, т. II, с. 10]; *Любітеся, брати мої, / Україну любіте / І за неї, безталанну, / Господа моліте* [9, т. II, с. 11]; *Прилини до мене / Хоть на одно слово / Та про Україну заспівай* [9, т. I, с. 91]. У мові Кобзаря такі форми поряд з іншими церковнослов'янськими елементами (на фонетичному, морфологічному, лексичному і синтаксичному рівнях) мають стильове призначення – для збереження сакральності, урочистості, особливої тональності. Функціональні можливості підтримують збереження імперативних варіантів, зокрема в художньому стилі, впродовж усієї історії літературної мови.

Засвоєний літературною мовою займенник *цей* мав староукраїнську форму **сей**, напр.: *Тяжко мені сиротою / На сім світі жити* [9, т. I, с. 84].

Відображенням ще неусталених у мові, різноманітних книжних, діалектних форм є вживання варіантів прислівників *тоді, ніде* (*тайді, тогді, тоді, нігде, ніде*), напр.: *Тогді, хвиля, неси з милим; / Куди вітер віє! / Тайді повісили Христа. / Й тепер не втік від Марії!* [9, т. II, с. 38]; *Тоді я веселий, / Тоді я багатий, Як буде серденько / По волі гуляти* [9, т. I, с. 199]; *Нігде невесело мені, / Та, мабуть, весело й не буде* [9, т. II, с. 38].

Мовне чуття, освіченість, талант допомагали Кобзареві знаходити правильні форми для вираження думок, прагнень українського народу. Тарас Шевченко йшов попереду своєї епохи не лише в осмисленні національних, соціальних проблем, а й у доборі мовних засобів, які стали справжнім естетичним, літературним зразком для всього мовного простору, для всіх поколінь українців.

Література

1. Атлас української мови. – Т. I. – К. : Наукова думка, 1984. – 784 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мова й українознавчий світогляд / С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – 350 с.
3. Конкорданція поетичних творів Т. Шевченка. – Т. I. – IV. – Нью-Йорк, 2001.
4. Курс сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1951. – 386 с.

5. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Х., 1931. – 198 с.
6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 1969. – 452 с.
7. Тимченко Є. Українська грамати́ка / Є. Тимченко. – К., 1917. – 204 с.
8. Шахматов О. О. Нариси з історії української мови / О. О. Шахматов, А. Кримський. – К., 1924. – 246 с.
9. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1964.